

ART PER A PERSONES AMB DISCAPACITAT: UNA OPORTUNITAT D'INTEGRACIÓ PER AMBDÓS

F. Javier Olivera Pueyo

I. INTRODUCCIÓ

Quan, des d'un grup de centres d'art contemporani de l'Euroregió Pirineus Mediterrani, se'ns va plantejar la possibilitat d'aportar una comunicació per a un programa d'educació especial en aquest tipus de centres amb la finalitat de proposar idees per «facilitar» l'exposició artística dirigida a persones amb discapacitat, la primera cosa en què vaig pensar va ser en les diferents ocasions en les quals he pogut observar els nostres pacients més greus mentre participaven en activitats en què «s'expressaven» a través de l'art. Tant en tallers dirigits (als centres de dia, les unitats de mitja i llarga estància psiquiàtriques, etc.) com en activitats menys estructurades, la meva sensació sempre ha estat que en aquell acte, el d'expressar-se a través de l'art, s'estava permetent la canalització d'un sens fi de sensacions i elements comunicatius que, d'una altra manera, eren desconeguts per a nosaltres. A aquest record també li he associat sempre una sensació de benestar i relaxació —que es transmet fins i tot en aquells pacients més tensos i amb una major dificultat per controlar els impulsos— quan ells es posicionen en el procés creatiu artístic. De fet, hi ha un tipus de teràpia que coneixem com a arteteràpia, o teràpia a través de l'expressió artística, si considerem que aquesta activitat creadora pugui tenir també un efecte terapèutic. Fins i tot podem anar un pas més enllà: a través de l'expressió artística s'afavoreix la reducció de l'estigmatització envers aquests pacients (corrent de l'*art contra estigma*) i també no només la integració social, sinó el «triomf social» a través de l'expressió artística (com en la novel·la exemplificadora *El niño azul*, de Bauchau). Aquest efecte integrador-rehabilitador de l'expressió artística en les persones amb discapacitat psíquica està, avui en dia, en plena expansió i forma part de la majoria de programes de rehabilitació psicosocial dels centres dedicats a l'atenció d'aquestes persones. No obstant això, el repte que es planteja aquest grup de centres d'art contemporani exposa la qüestió des d'una altra perspectiva.

Són prou conegudes les malalties mentals greus d'alguns dels millors pintors i escultors de la història. Tanmateix, hi ha opinions controvertides sobre això i, sens dubte, ha estat molt poc tractada la posició de les persones amb discapacitat davant de l'art, ja sigui com a espectadors o com a «clients» de l'art i dels museus. Aquest tema mereix ser tractat de forma específica i és una de les qüestions principals del present projecte.

Per tant, l'objectiu, en aquest cas, és el plantejament del col·lectiu de persones amb discapacitat com a visitants, espectadors i, en definitiva, com a «gaudidors» de les exposicions i de les obres d'art, especialment als museus contemporanis.

Quan vam proposar aquesta qüestió a altres col·legues psiquiatres, alguns d'ells van pensar que el simple plantejament diferenciador d'aquestes persones com a visitants «distints» de les exposicions culturals ens col·locava, de nou, en una posició estigmatitzadora. I potser no van mancats de raó, però també pensem que podria ser una oportunitat per oferir una alternativa cultural a un col·lectiu poc assidu als museus. I encara més: podríem plantejar la possibilitat d'oferir aquelles exposicions que especialment canalitzin sensacions que afavoreixin el major benestar dels pacients, aprofitant la seva percepció particular de l'entorn.

Amb aquesta idea volem descriure diferents grups de persones amb discapacitat psíquica, destacar les possibilitats i característiques de cada grup en la seva aptitud, i actitud, davant de l'art i definir una sèrie de possibles pautes (sempre subjectives i basades en l'experiència personal) sobre quines són les millors condicions per oferir l'exposició de l'art a les persones amb discapacitat psíquica.

II. OBJECTIUS FONAMENTALS

- Exposar els diferents tipus de discapacitat psíquica i les seves possibilitats davant de l'art.
- Abordar la possibilitat que els museus contemporanis s'obrin a persones amb discapacitat psíquica.

- Presentar el paper dels museus i de l'art contemporani en les polítiques d'integració (antiestigma).

III. PERSONES AMB DISCAPACITAT PSÍQUICA

Per bé que aquest grup de persones és molt heterogeni, a efectes pràctics podem distingir entre:

- Persones amb discapacitat intel·lectual i retard mental (persones amb retard mental pròpiament dit, síndrome de Down, alguns tipus de paràlisi cerebral, autisme greu...).
- Persones amb trastorn mental greu (esquizofrènia, trastorn bipolar, trastorns esquizoafectius, trastorns greus de la personalitat...).
- Persones amb deteriorament cognitiu adquirit (malaltia d'Alzheimer i altres demències, dany cerebral traumàtic, trastorns neurològics amb deteriorament intel·lectual, malalties vasculars cerebrals...).

Aquests grups de persones comparteixen alguns elements comuns entre si:

- El sentit de «diferència» en relació amb la resta de les persones sense discapacitat psíquica.
- Les dificultats de relació i socialització en molts casos.
- L'estigma social i l'aïllament.
- La freqüent institucionalització.
- La possible constitució d'un «món propi», de la seva pròpia realitat.
- Una major sensibilitat a certs estímuls que els rodegen.

Precisament l'alteració de les percepcions, en molts casos, suposa una diferència en el món de les relacions, una major susceptibilitat, però també una major predisposició i sensibilitat, que s'ha de tenir en compte en el possible benefici d'aquests pacients a través de la seva comunicació amb l'obra artística.

Les alteracions de la percepció, la intel·ligència i la memòria condicionen la comunicació d'aquestes persones amb les diferents manifestacions de l'art. Però també la seva personalitat, els seus patiments, la seva psicologia interna i el seu «món propi» poden condicionar, i fins i tot enriquir, la interpretació que poden fer de les expressions artístiques.

IV. EL CONTINENT I EL CONTINGUT

És comú, en l'àmbit psiquiàtric, comentar que el «marc» i l'«ambient» poden ser terapèutics per a les persones amb alguna malaltia mental. Els espais oberts, l'amplitud, la llum o la comunicació amb la naturalesa afavoreixen la relaxació, la reflexió, l'espiritualitat.

Per això, no és una qüestió menor reflexionar sobre el marc de les exposicions per a les persones amb discapacitat psíquica. En aquest sentit els museus d'art contemporani, en general, se situen com a espais més oberts que els clàssics museus que ocupaven sales farcides d'obres d'art i que resultaven, de vegades, francament claustrofòbics i ansiògens.

De manera similar també hauríem de referir-nos a l'estil i a la temàtica de les obres. Pensem, per exemple, en les obres barroques i tenebroses i en l'efecte que poden tenir sobre les persones melancòliques i depressives; la repercussió de les obres de temàtica religiosa en persones psicòtiques amb deliris místics; o les obres amb representacions violentes o sexuals intenses i les seves possibles conseqüències en persones amb un retard mental greu... Una reflexió és que, potser, aprofundint en la necessitat d'igualtat i d'integració, una proposta també vàlida seria no establir diferències entre les persones amb discapacitat i les persones que no en tenen, afrontant les possibles reaccions davant d'allò que acabem d'exposar de la manera més natural possible. No obstant això, creiem que una reflexió sobre el contingut de les obres i la hipersensibilitat d'alguns dels visitants a temàtiques concretes podria afavorir el veritable plaer contemplatiu de les persones amb discapacitat i també, per què no dir-ho, podria evitar alguna mena de reacció ansiosa desagradable.

De la mateixa manera hem de considerar les diferents manifestacions de l'art; de la pintura a l'escultura, passant per les modernes tècniques d'àudio i vídeo. Les diferents qualitats de les percepcions en les persones amb discapacitat psíquica suggereixen la possibilitat que alguns d'aquests col·lectius responguin pitjor a les expressions artístiques més complexes, és a dir, en aquelles que hagin d'intervenir diferents sentits i s'hagin d'integrar múltiples sensacions.

En qualsevol cas, no hem d'oblidar que el treball artístic previ amb aquestes persones també fixarà la seva relació amb les obres d'art. Molts d'aquests col·lectius han participat en tallers de

pintura, escultura, teràpies manuals... i han conegut tècniques, estils i altres qualitats de l'art que, sens dubte, condicionaran la seva exposició futura a les diferents manifestacions de l'art. D'altra banda, la comunicació amb l'obra, la relació personal, el diàleg que s'hi estableix, iguala les persones amb discapacitat amb la resta. L'obra d'art no exclou el discapacitat, li parla d'igual a igual, no estableix cap judici previ de les persones i, per tant, és en ella mateixa una comunicació lliure de complexos i antiestigmatitzant. És una relació íntima en la qual el discapacitat pot sentir-se «lliure» i no exclòs.

V. ALGUNES ACCIONS ÚTILS (APROXIMACIÓ A UNES «BONES PRÀCTIQUES»).

- Conèixer, amb la major profunditat possible, el col·lectiu de persones amb discapacitat al qual pretenem oferir les obres i les exposicions. Diferenciar les persones amb un retard mental de les persones que presenten un trastorn mental greu o un deteriorament de la memòria i de les funcions superiors.
- Conèixer també de forma particular, fonamentalment a través de cuidadors, les característiques i reaccions més freqüents en aquestes persones. Saber els seus gustos, però sobretot conèixer les seves fòbies, obsessions, pors...
- Valorar la possibilitat de realitzar una primera visita acompanyats per cuidadors o monitors en grup i, posteriorment, en funció de les reaccions personals, afavorir visites individuals per a les persones més interessades i amb una millor resposta al primer contacte amb l'exposició.
- Alguns grups de persones (generalment els que presenten un retard mental) demostren una edat intel·lectual molt inferior a l'edat cronològica i, per tant, poden tenir uns gustos i unes preferències per obres més senzilles, amb més colors, més directes, etc.
- Afavorir les exposicions en grans espais, on predomini la llum natural, i que estiguin comunicades amb facilitat amb l'exterior, fins i tot les que estiguin en l'entorn dels museus (jardins, parcs, patis, elements naturals...).
- Evitar, en la mesura del possible, les obres d'art relacionades amb temes vinculats amb la violència, l'agressivitat, el mal, l'obscur...
- Facilitar l'explicació de les obres de forma senzilla, evitant les complexitats pròpies del contingut artístic.
- Afavorir el contacte físic amb les obres sempre que sigui possible. Tocar textures, formes o materials tot explicant les diferències entre cada un d'aquests elements (per exemple amb les escultures).
- Avaluar les possibles dificultats per a la integració de diferents estímuls complexes. Evitar els formats més complicats com el vídeo o els que combinen diferents sensacions que obliguen a fer un esforç integrador.
- Aplicar el sentit comú i pensar en les nostres pròpies reaccions davant de determinades obres. Així com passa amb la música, les altres arts també indueixen, unes, a la relaxació i a la meditació, unes altres a l'alegria, però unes altres també poden generar inquietud i desassossec. En aquest cas, l'exposició d'aquestes obres per a col·lectius amb discapacitat psíquica s'ha de realitzar amb la necessària supervisió i afavorint la negativa si es produeixen reaccions desagradables.

VI. EL FUTUR

La possibilitat que les persones amb discapacitat psíquica siguin possibles «clients» dels museus d'art contemporani no és una qüestió menor. Moltes d'aquestes persones han desenvolupat ja unes habilitats artístiques, i presenten uns coneixements, que les converteixen en individus especialment capacitats per gaudir de l'art, tant o més com la resta de la població. En aquest sentit, els museus d'art contemporani poden representar una baula més en la connexió d'aquestes persones amb la resta de la societat.

Definitivament, amb aquest projecte, es pretén establir una possibilitat de l'art als centres i museus contemporanis com a vehicle de normalització de les persones amb discapacitat, al mateix temps que els permet, a aquests centres, participar en l'activitat social i de servei en el context al qual pertany. Es tractaria, efectivament, d'anar un pas més enllà en ambdós sentits, de l'arteràpia cap a l'artintegració (integració a través de l'art).

BIBLIOGRAFÍA

- BAUCHAU, H.; *El niño azul*. València: Pre-textos, 2008.
- CORRONS, P., ALCÁCER, JA.; *Art-Quizofrenia*. Madrid: IM&C, 2006.
- KLEIN, J.P.; *Arteterapia. Una introducción*. Barcelona: Octaedro ediciones, 2006.
- MELGAR M.C., LÓPEZ DE GOMARRA, E. *Arte y Locura*. Barcelona: Lumen, 2000.
- QUIRÓS-CORUJO, P. *Pintura y enfermedad mental*. Madrid: Visto Bueno Equipo Creativo, 2009.

F. Javier Olivera Pueyo

Doctor en Medicina

Especialista en Psiquiatria i en Medicina de Família

Unitat Salut Mental «Pirineos» — Hospital San Jorge (Osca)

Coordinador de salut mental (Sector d'Osca), Unitat de Salut Mental «Pirineos» (Hospital «San Jorge», Osca), Instituto Aragonés de Ciencias de la Salud (IC+S).